

Р. В. Козак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**КОГНІТИВНИЙ ХАРАКТЕР СКЛАДНОПІДРЯДНОГО
РЕЧЕННЯ ЯК РІЗНОВИДУ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ
В ОГІЄНКОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ
«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ»**

У статті проаналізовано когнітивний характер складнопідрядного речення як різновиду експресивного синтаксису історичного дискурсу «Богдан Хмельницький» Івана Огієнка. Обґрунтовано й доведено домінантність синтаксичних засобів вираження експресивності, розкрито особливості складнопідрядних речень у системі синтаксичних засобів експресивності через ілюстрацію функціонування таких конструкцій в історичному дискурсі автора.

Ключові слова: експресивність, експресивний синтаксис, синтаксичні засоби експресивності, дискурс, історичний дискурс, складнопідрядне речення.

Більше чверті століттями живемо у незалежній Україні, проте і до сьогодні маємо ще безліч «білих плям» у її історії. Тому інтерес до історії рідного народу, до історичних діячів не згасає, а викликає усе більшу зацікавленість. Серед імен «видатний діяч українського відродження, колишній міністр освіти та віровизнань Української Народної Республіки, відомий в усьому світі учений, перекладач, редактор, видавець, релігійний провідник Іван Огієнко (митрополит Іларіон)» [5, с.5], котрий «створив у нелегких еміграційних умовах значний науковий доробок» [5, с.5]. У цьому доробку маємо не відомий за часів тоталітарно-комуністичного режиму для українських істориків, лінгвістів, літераторів, культурологів тощо історичний нарис (чи монографію, як зазначає сам Іван Огієнко у контексті на с.139) «Богдан Хмельницький», працю, яку «автор починав писати в Швейцарії, а закінчував у Канаді», вперше видрукувану в Україні лише тепер – більш ніж через півстоліття від часу створення. Як науковий доробок Івана Огієнка, так і постать Богдана Хмельницького потребує уважного і детального вивчення, про що зазначено в анотації до видання: «Сфальшований, представлений односторонньо російською і радянською офіційною історіографією високий житейський, державницький і громадянський чин видатного українського гетьмана Богдана Хмельницького тривалий час потребував політично не заангажованого переосмислення. Автор поставив перед собою мету на основі доступних у діаспорі маловідомих архівних матеріалів розібратися в причинах і передумовах феномену Переяслава, за яким поступово починалася втрата Україною своєї самостійності й незалежності» [5, с.4].

Історичний дискурс Івана Огієнка «Богдан Хмельницький» одночасно виконує дві функції: з одного боку, є гарним додатком для вивчення історії України, має публіцистичний просвітительський характер, а з другого – засобами художнього мовлення відтворює реальні постаті нашого минулого, того, що відбувалося за часів гетьманства Богдана Хмельницького.

Нас цікавить саме друга функція, оскільки мова є засобом змалювання відтворюваних подій: «Номінація і метафоризація, інтелектуально- та емоційно-експресивне, офіційно-ділове і інтимно-ліричне забарвлення слів, закріплені в суспільній мовній практиці, специфічні фігури вислову, мовно-образна символіка, різноманітні лексико-фразеологічні новотвори, нарешті, індивідуальна мовотворчість мовців – все це проходить через горнило син-

таксису, переплавляється в комунікативну одиницю і лише тут завершує своє суспільно-лінгвістичне призначення» [4, с.60].

Ми віддаємо перевагу синтаксичному аналізу складнопідрядних речень в історичному дискурсі Івана Огієнка «Богдан Хмельницький», бо «майстерність у відтворенні образів навколишнього світу значною мірою виявляється у синтаксисі» [6, с.186]. У синтаксичній системі української мови складнопідрядне речення (СПР) є одним із антропоцентрично зорієнтованих засобів, тобто, таким, що найяскравіше реалізує «людський фактор» у мові, має когнітивне підґрунтя. Цим мотивуємо *актуальність* обраної теми.

«Складні речення є тим синтаксичним засобом, який дозволяє найкраще висловити й оформити складні логіко-понятійні зв'язки» [6, с.179-180], тому *мета статті* – проаналізувати структурно-семантичні особливості та дискурсотвірний потенціал складнопідрядних речень в історичному дискурсі Івана Огієнка «Богдан Хмельницький» як експресивного засобу відтворення реалій минулого України. Визначена мета передбачає розв'язання таких *завдань*: – проаналізувати когнітивний характер СПР як різновиду експресивного синтаксису в історичному дискурсі «Богдан Хмельницький» Івана Огієнка; – довести домінуючість синтаксичних засобів вираження експресивності; – розкрити особливості СПР у системі синтаксичних засобів експресивності через ілюстрацію функціонування таких конструкцій в історичному дискурсі автора.

Складнопідрядні речення упродовж історичного періоду розвитку синтаксичної науки постійно перебували в колі дослідницьких зацікавлень учених. У працях чималої кількості науковців віднаходимо розробки різних підходів, концепцій та поглядів на них. Серед значної кількості авторів-граматистів можемо виділити тих, хто найбільше працював у царині синтаксису загалом і СПР зокрема: І.Р. Вихованець [1; 2], А.П. Загнітко [3], І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк [7], К.Ф. Шульжук [11] тощо. На сучасному етапі розвитку лінгвістики дискурсу СПР частіше стали розглядатися у єдності системного і дискурсного аспектів. Особливого значення надається дослідженню дискурсотвірних функцій речень. При цьому функціонування саме складнопідрядних речень у дискурсах різних типів із простеженням специфіки семантичних і структурних особливостей не поставало як окреме синтаксичне студіювання. У дискурсі такі речення набувають повнішої, ємнішої і вичерпнішої характеристики.

Сучасні мовознавці визначають складнопідрядні речення (СПР) як «цілісні утворення складної структури, що ґрунтуються на трьох відносно автономних, але водночас тісно пов'язаних аспектах організації: формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та комунікативному» [10, с.307]. Це речення, у яких предикативні частини граматично залежні одна від одної: одна з них виступає головною, а інша – підрядною, тобто залежною від першої, підпорядкованою їй.

У синтаксисі наявні різні підходи до класифікації СПР: логіко-граматичний, формально-граматичний, структурно-семантичний, семантико-структурний тощо, які спостерігалися у різні періоди розвитку лінгвістичної науки. Активне вивчення СПР розпочинається на початку XIX ст. із формування логіко-граматичної класифікації СПР (І. Вагилевич, І. Нечуй-Левицький, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко та ін.). У кінці XIX-XX столітті українські й зарубіжні науковці популяризують формально-граматичний підхід до розгляду СПР. Його прихильники з-поміж СПР розрізняли структури зі сполучними словами (відносні речення) і зі сполучниками (сполучникова підрядність) (Л.А. Булаховський, М.М. Петерсон, О.М. Пешковський, П.Ф. Фортунатов, О.Б. Шапіро та ін.). Для розвитку структурно-семантичної класифікації СПР (XX ст.) значну роль мали праці В.А. Бе-

лошапкової, І.Р. Вихованця, М.В. Всеволодової, А.П. Загнітка, О.С. Мельничука, М.С. Поспелова, І.Г. Чердніченка, Н.Ю. Шведової тощо. Окремі різновиди підрядних частин досліджували: М.О. Заборна (порівняльні), В.Г. Зарицька (синкретизм у системі СПР), Т.В. Ломакович (займенниково-співвідносні), В.Г. Мараховська (прикомпаративні), Л.В. Пономарьова (власне-прислівні) та ін. Існує також семантико-структурна, або функційно-структурна, класифікація А.К. Федорова, у якій усі типи СПР поділені на дві великі групи: поліфункціональні, що містять кілька видів підрядних речень, і монофункціональні, у складі яких наявний один вид підрядного зв'язку. Вивчення структурно-семантичної та функційної організації СПР продовжується і сьогодні.

У зв'язку з розвитком лінгвістики дискурсу як самостійного напрямку актуальним постає дослідження функційних різновидів СПР у ньому. Дискурс є організованою певним чином системою, що характеризується наявністю елементів комунікації, специфічністю їхнього набору й особливою структурою відношень між ними. Найбільша специфіка притаманна синтаксичному рівню дискурсу. СПР беруть участь у формуванні дискурсу, оформленні його композиції. Тому, щоб вичерпно охарактеризувати умови, у яких функціонує речення, необхідно завжди враховувати основні / неосновні параметри дискурсу.

СПР (як з прислівними так і детермінантними предикативними підрядними частинами) є невід'ємним елементом структури дискурсу. Незважаючи на те, що складнопідрядні конструкції вирізняються особливою частотністю у дискурсах, належного аналізу своєрідності семантики цього типу синтаксичних одиниць, специфіки вияву їхньої структури і семантики у дискурсі у сучасній лінгвістиці немає. А необхідність багатоаспектного опису СПР є очевидною. З-поміж різноманітності аспектів постає дослідження СПР у структурі дискурсу з простеженням функційно-композиційного аспекту, виявом стилістичного навантаження і дискурсного потенціалу цих структур.

Цікавим є той факт, що окремі модальні характеристики (реальність – ірреальність, достовірність – недостовірність) зумовлені усе самою структурою СПР. Наприклад, модальність реальності в реченнях, що виражають порівняльні відношення (в них за принципом відмінності чи подібності, відповідності чи невідповідності однієї іншій співвідносяться дві реально співіснуючих ситуації), і модальність ірреальності у реченнях, що виражають умовні відношення (зумовленість може бути тільки потенційною й нереальною). Цей тип речень містить низку різновидів, що відрізняються структурою і значенням. Перевага того чи того різновиду у дискурсі визначається багатоманітністю екстралінгвістичними факторами.

За нашими спостереженнями, СПР в історичному дискурсі «Богдан Хмельницький» Івана Ов'яненка виявляють таку активність (усього дібрано 320 одиниць СПР): а) СПР із підрядними з'ясувальними предикативними частинами – 100 одиниць (31,2%), б) СПР із підрядними присубстантивно-атрибутивними предикативними частинами – 90 одиниць (27,8%), в) СПР із підрядними обставинними предикативними частинами причини 50 одиниць (близько 15,3%), г) СПР із підрядними обставинними предикативними частинами інших семантичних типів (часу, мети, способу дії, міри тощо) – 80 одиниць (близько 25,7%). Ця частотність, на нашу думку, виправдана метою автора: з'ясувати події, описувані в дискурсі, розкрити характер Богдана Хмельницького, вияснити причини поведінки, підкреслити час, коли відбувалися описувані події, висловити своє бачення щодо цього історичного періоду України.

СПР із з'ясувальною семантикою – «синтаксична конструкція, в якій головна частина характеризується змістовою та структурною неповнотою,

а підрядна, з'ясовуючи конкретно зміст повідомлюваного заповнює її» [9, с.130]. СПР із прислівним зв'язком (нерозчленованої структури) – підрядними з'ясувальними предикативними частинами – виражають в Огієнковому історичному дискурсі розмаїті розумові й експериментальні дії людини в процесі її пізнавальної діяльності (змальовують ситуації логічного й емпіричного здобуття знань, встановлюють логіко-семантичні відношення між поняттями тощо). Часто вони є нейтральними і виконують функцію – передавання думки якоїсь особи, посилання на загальновідомі факти, події. Наприклад: *На жаль, треба сказати, що Хмельницький нерідко, за козацьким звичаєм, пив більше, як треба* [5, с. 50-51]; *Цей посол повідомляв свій уряд, що на його прийнятті в гетьмана були це: два послы шведські, від Ракочі, посол турецький, посол татарський, три послы з Молдавіи, посол від польського короля й посол від польської королеви з дарунками для гетьманши Ганни* [5, с. 55]. Інколи речення цього типу допомагають авторові виразити власний погляд, прокоментувати ситуацію, додати нову інформацію. Наприклад: *Цікаво тут зазначити, що дехто з польських політиків відразу далекосягло подивилися на роллю Хмельницького* [5, с.117]; *Сучасник до опису цієї розмови додає, що гетьман, говорячи це, зскокував з місця, тупав ногами, рав на собі волосся* [5, с.120].

Опорні слова у таких висловленнях завжди характеризують комунікацію з того чи того погляду. У відповідності із цією функцією в проаналізованому історичному дискурсі можемо виділити два типи опорних слів, які і є головними кваліфікаторами повідомлення, поданого у підрядній предикативній частині: а слова, що називають форми мовлення, передачу чи приховування інформації: *Пригляньмося тепер докладніше, як поставилося грецьке духовенство до найбільшої події в усій нашій історії – повстання Богдана Хмельницького проти унії за віру православну* [5, с.160]; *Я коротенько розповім тут, як утікання українців на Московію doprowadило до Переяславської ради 1654 року* [5, с.211]; б) слова, що фіксують факт мовлення і характеризують його за роллю у комунікації: *заявляти, відзначати, переконувати, підкреслювати, вимагати, стверджувати, уточнювати*; наприклад: *Він рішуче заявив гетьманові, що з духовенством іде сам з ним на війну* [5, с.162]; *Треба тут підкреслити, що на таку лояльність завжди підбивав Богдана зручний дипломат і державний муж великого розуму Адам Кисіль (1580-1653), воєвода Брацлавський, а згодом, з 1650 року, Київський* [5, с.80].

В історичному дискурсі «Богдан Хмельницький» Івана Огієнка СПР із з'ясувальною семантикою повністю реалізують свої можливості. Тут вони виявляють здатність передавати значний спектр різновидів діяльності людини: комунікативної, розумової, емоційної, пізнавальної, вольової, оцінної. При цьому способи вираження певного змісту можуть варіюватися. Можемо зазначити, що СПР із підрядними з'ясувальними предикативними частинами не просто передають певні історичні події, думки чи емоційний стан, але й характеризують їх певним чином, вказують на мету висловлювання, як-от: повідомлення: *Історики припускають, що вона готувалася до коронації Богдана* [5, с. 163]; *Відомо вам і те, з якими трудами, шкодами, бідами й литтям крові сталося це визволення православної церкви й батьківщини від лядського ярма!* [5, с.208]; волевиявлення: *Патріарх вимагав тільки, що він благословляє кожного нового митрополита на працю* [5, с.225]; *У цей час Австрія, Турція й Крим вимагали від Хмельницького, щоб конче помирився й поєднався з Польщею, порвавши з Москвою* [5, с.284]; указують відношення – невідношення висловлювання до певного суб'єкта: *Та й сам Грушевський це ствердив, показавши тут же на стор. 84-88, що виробляли поляки та уніяти проти православ-*

них перед Хмельниччиною [5, с.180]; Власне це ставлення доказує, що Грецька церква щиро побивалася за своєю донькою [5, с.160]; у випадку відношення до суб'єкта вказують на його комунікативні наміри: *І кожного разу Хмельницький виразно підкреслював полякам, що він бореться за волю православної віри свого народу для знищення унії* [5, с.183]; *Так, воєвода Лецинський ще на конвокаційному сеймі у Варшаві 1648 року голосно заявив, що Богдан «Монархію Руську закладати не хоче»* [5, с.117]. СПР із з'ясувальною семантикою в аналізованому дискурсі є однією із форм вираження характеризованого значення.

СПР з атрибутивною семантикою – «синтаксична одиниця, в якій підрядна частина, виконуючи атрибутивну функцію, виражає ознаку предмета, що названий чи вказаний у головній частині, і доповнює її змістову та структурну неповноту» [9, с.138]. Аналіз функційної семантики складнопідрядних речень із прислівним зв'язком (нерозчленованої структури) – підрядними *при субстантивно-атрибутивними* предикативними частинами – в історичному дискурсі Івана Огієнка засвідчив, що головна частина більшості присубстантивних підрядних конструкцій є самодостатньою, її зміст не потребує поширення, а підрядна частина виступає як пояснення, уточнення винятково опорного слова головної частини. Тому доцільним є урахування семантики опорного субстантива. Типовою семантикою опорного іменника атрибутивних СПР є назви осіб (40%), назви речей (30%), поняття людського буття (20%), інші номінації (10%).

Опорний іменник головної частини має здебільшого конкретне значення і розташовується контактено щодо підрядної частини. І-поміж семантичного простору опорних іменників найбільш активним є назви осіб, речей, понять людського буття, конкретних історичних дат, пов'язаних із описуваними історичними подіями: *Самуїл Грондський, що особисто знав Хмельницького, у своєму записові 1676 року (видрукуваний в Пешті 1789 р.) докладно описує агітацію його на повстання* [5, с.140]; *Це, власне, Боброк удавно напав на татар і вирішив 8 вересня 1380 року славу Куликівську битву, якою Москва скинула з себе татарську неволю* [5, с.210]; *Це переселення українців у Московію завжди збільшувалось по тяжких ворожих нападах, коли треба було конче рятуватися* [5, с.210]; *Костянтинопільський патріарх прислав гетьману зрамоту, в якій хвалив його благочестя, похвалив війну проти ворогів – засновників унії та знобителів православ'я* [5, с.161]; *Не було такої муки, якої розлючені католики не завдали б йому* [5, с.237]; *Це стало постійною звичкою, від якої не відставало й духовенство українське* [5, с.240]; *А в Києві сидів московський боярин, що за цим доглядав і захоплював* [5, с.241].

Найбільш уживані сполучувальні засоби СПР з атрибутивного семантикою – *що, який, яка, які* тощо: *Господарем гетьманського двору був Лаврін Капуста, близький приятель Хмельницького, що дбав за щедрість гетьманського столу* [5, с.55]; *І більшість наших істориків високо ставлять політичні здібності великого гетьмана, йдучи в цьому проти М. Грушевського, що цих здібностей не визнавав* [5, с.50]; *Хмельницький був для свого часу першорядний дипломат та вправний політик, який у кожній справі виявляв тонку політичну чутливість та чуйний дипломатичний сприт* [5, с.49]; *Першорядний дипломат, Хмельницький кохався в переговах і не раз посеред бою посилав до свого ворога посольство, яке присипляло його* [5, с.49]; *Православне духовенство в Україні за той час було своє, щиро національне, було справді народне, що глибоко знало своє славне минуле й берегло свої православні традиції* [5, с.140]; *У січні 1657 року до Чигирини прибуло шведське посольство й привезло проекта українсько-шведського союзу, яким під Україну відходили тільки східноукраїнські землі* [5, с.116].

Препозиція підрядних присубстантивно-атрибутивних частин майже невластива для таких речень. Найпоширенішою епостпозиція підрядних

присубстантивно-атрибутивних частин. Майже четвертій частині речень цього типу притаманна інтерпозиція, що посилює відцентрові тенденції всередині головної частини (оскільки розчленовує і постає вкрапленням чужорідності) і доцентрові зв'язки у структурі складного речення (характеризується певний компонент головної частини): *Так звана «татарська» політика рясно цвіла тоді серед поляків, від яких добре навчився її й Богдан Хмельницький* [5, с.59]; *Духовенство йшло слідом за старшинами, що почали випрошувати собі грамоти на землі і від гетьмана, і від царя* [5, с.242]; *А ім'я волинського українця князя Боброка позосталося не на рідній землі, з якої мусив утікати перед католицизмом, а на землі чужій* [5, с.211]; *Гізіля в Москві гарно прийняли й нагородили, але відповіді на справу, за якою він їздив, не дали* [5, с.240].

У когнітивно-дискурсивному аспекті цей тип речень найбільше притаманний для передавання внутрішнього світу людини, оскільки подає навколишній світ у відображенні мислительної і мовно-психологічної її діяльності. За антропоцентричного спрямування функціонування таких речень історичною дискурсі Івана Огієнка має низку особливостей.

Лінгвістично й дискурсивно виправданим є уживання Іваном Огієнком в історичному дискурсі «Богдан Хмельницький» СПР із детермінантним зв'язком предикативних частин (розчленованої структури) зі значенням зумовленості. У контекстуальному оточенні в дискурсі маємо змогу глибше й ширше дослідити особливості таких синтаксичних структур.

«Обставинні семантико-синтаксичні відношення зумовленості реалізуються в складнопідрядних конструкціях зі значенням умови, причини, наслідку, мети, допусту» [8, с.210], посідають особливе місце у системі українського синтаксису завдяки своїй формально-граматичній будові (регулярності спеціалізованих засобів зв'язку, вияву специфіки реченневотвірного синтаксичного зв'язку) і комунікативній організації, у якій чітко простежується комунікативно-актуальна закріпленість послідовності частин, наявність спеціалізованих власних синтаксичних показників утворення речення та комунікативної значущості предикативної частини. Загалом, це такі складнопідрядні речення, у яких підрядна частина пояснює усю головну, а в межах складнопідрядних речень розчленованої структури зі значенням зумовленості розрізняють: підрядні причини, часу, мети, місця, умови, способу дії, міри, допусту, наслідку.

Ми опрацювали 50 складнопідрядних речень із підрядними предикативними частинами причини. Розглянемо їхню специфіку й особливості функціонування в історичному дискурсі «Богдан Хмельницький» Івана Огієнка.

СПР із семантикою причини – це конструкції, підрядні частини яких передають різноманітні відтінки причинових відношень (указівку на сприятливу чи несприятливу причину, обґрунтування висловленого в головній частині тощо). Засобами зв'язку в таких реченнях виступають сполучники *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, оскільки, унаслідок того що* та ін. Слід зазначити, що засоби зв'язку у дискурсі Івана Огієнка не вирізняються різноманітністю. Це конструкції, у яких головна і підрядна предикативні частини речення поєднуються за допомогою простого сполучника *бо*. Наприклад: *З того часу не стало спокою в Україні, бо релігійна протиправославна боротьба ніколи тут не припинялася* [5, с.210]; *Всі ці церковні речі склали в наметі перед чудотворною іконою Холмської Божої Матері, бо її силі приписували перемогу над козаками* [5, с.163]; *Проте Хмельницький хитався, бо добре знав політичний стан Московії* [5, с.160]. Цей різновид речень за уживаністю становить 60% від усіх складнопідрядних речень розчленованої структури зі значенням зумовленості. Автор

активно використовує СПР із підрядним причини елементарної будови: *Проте Хмельницький хитався, бо добре знав політичний стан Московії* [5, с.160]; *Це була тиша перед бурею, бо релігійні змуцання ніколи не забуваються* [5, с.180].

Такі синтаксичні утворення не однотипні як за ознакою внутрішньої організації, так і за рівнем пов'язаності з контекстом. За ознаками внутрішньої організації аналізовані конструкції можна схарактеризувати за такими критеріями: 1) наявність одного спільного суб'єкта чи двох різних суб'єктів дії в головній і підрядній частині; 2) відношення підрядної частини до головної. За характеристикою суб'єкта дії виділяють односуб'єктні речення елементарної будови: *Християнська шляхетність Богданова часом шкодила йому, бо цієї шляхетності не мали того вороги* [5, с.52]; *І власне на північ це втікання найчастіше бувало, бо там сидів народ одновірний* [5, с.210], а також двосуб'єктні: *Помалу і народ, і козаки, і ченці стали масами втікати в Московію, бо уніяти своїми переслідуваннями доводили їх до розпуки* [5, с.238]; *Більше того, починаючи з XV століття, сама православна церква в Україні стає головним суб'єктом і об'єктом української історії, бо за оборону її цілості й чистоти віри точиться вся боротьба* [5, с.138]. За позицією у структурі Іван Огієнко віддає перевагу реченням, у яких підрядна частина перебуває у постпозиції щодо головної.

Отож, складнопідрядні речення із причиною семантикою в аналізованому історичному дискурсі Івана Огієнка також представлені достатньо, хоч і не вирізняються різноманіттям засобів зв'язку. Ці конструкції чітко розмежовують, диференціюють висловлені думки, урізноманітнюють мовлення дискурсу, позбавляють двозначності й обтяжливості, забезпечують високу культуру вислову.

СПР із семантикою мети – це конструкції, підрядні частини яких указують «на мету, цілеспрямованість або на призначення» [9, с.160] відображених у головній частині подій, явищ тощо. Засобами зв'язку в таких реченнях найчастіше виступають сполучники *щоб, аби, для того щоб*. Напр.: *Цю чудотворну Холмську ікону дали королеві свої ж духовні уніяти, щоб вона допомогла йому побити українців православних!* [5, с.162]; *Нерідко Хмельницький хапався за переговори, щоб замирити ворогові очі та висрати час* [5, с.81]; *Змушений політичними обставинами, він віддав усю Україну під руку московського царя, аби тільки позбутися страшної унії та відірватися від Польщі* [5, с.250]; *Ченці кидали рідні землі й утікали в чужину, аби тільки не мати цього нестерпного переслідування й вічного страху* [5, с.181].

В історичному дискурсі Івана Огієнка цей різновид СПР є мало продуктивним. Автор використовує речення, у яких підрядна предикативна частина мети знаходиться у постпозиції.

Інші структурно-семантичні різновиди СПР в аналізованому дискурсі мають лише кількаразове уживання. Серед них СПР із часовою семантикою: *З наказу Папи по всій Європі служили врочисті воячні молебні, коли Хмельницького 1651 року поляки розбили під Берестечком* [5, с.251]; *Коли зібрався конвокаційний сейм у Варшаві в 1648 році, справа православної віри стала бойовою справою* [5, с.183]; *Старий Богданів приятель, воевода Київський Адам Кисіль, коли почув про козацько-турецький договір, зараз же послав брата свого, Юрія, вговорювати Хмельницького порвати з турками* [5, с.93]; *Утікання в Московію розпочалося дуже рано, ще за Литви, коли вона, прийнявши католицизм, почала переслідувати православ'я в Україні* [5, с. 238]. Місце підрядної частини у реченнях цього типу, як переконають подані приклади, – постпозиційне, препозиційне й інтерпозиційне. Для зв'язку підрядної частини із головною автор використовує лише один сполучний засіб – *коли*. СПР з часовою семантикою у дискурсі конкретизують час описуваних подій.

Зустрічаємо також СПР із семантикою: місця: *Послів Хмельницький приймав звичайно там, де він свого часу знаходився: чи в себе вдома, чи в своїй військовій ставці* [5, с.52]; *І народ почав тисячами втікати до Московії, за московську границю, де їх радо приймали* [5, с.278]; *Той поїхав у Ясси з козацьким відділом, де його врочисто стрічали* [5, с.279]; допусту: *Заздрий цар відразу на такий обман погодився, хоч це був смертельний удар всій праці Хмельницького* [5, с.284]; супроводу: *Як я уже вище зазначував, істотною ознакою дипломатії Хмельницького були його безконечні переговори та посольства* [5, с.80]; способу дії: *За Богдана Хмельницького справа стала так, що поляки вирішили вицент добити православ'я* [5, с.242]; *Історія України часто складалася так, що її населення не раз мусило втечу до сусідів рятувати своє життя* [5, с.210]. Кожне речення із зазначених семантичних типів в історичному дискурсі Івана Огієнка спрямоване на ширше, глибше й достовірніше відображення історичних подій в Україні за часів Богдана Хмельницького й допомагає через експресивність читачеві краще зорієнтуватись й зрозуміти постать гетьмана.

Таким чином, спостереження за функціонуванням СПР в історичному дискурсі «Богдан Хмельницький» Івана Огієнка засвідчує широку їх уживаність. Статистичні результати опрацювання складнопідрядних речень різних семантичних типів переконливо доводять, що саме вони становлять більшу частину всіх уживаних у дискурсі речень. Ці реченнєві структури виконують різноманітні функції: допомагають висловити позицію автора щодо зображуваних історичних подій, розкрити внутрішній світ Богдана Хмельницького, створити атмосферу щирої довірливої оповіді, переконати у правильності / неправильності поведінки гетьмана тощо.

Більшість аналізованих СПР містить експресивний компонент, допомагає окреслити коло духовних ідеалів Богдана Хмельницького, пізнати його внутрішній світ та почуття. Засвідчені одиниці демонструють багатство мови історичного дискурсу автора. Подібні наукові розвідки щодо інших типів речень (зокрема, багатокомпонентних складних речень, які складають десь 40% від усіх використаних у дискурсі конструкцій) можуть бути об'єктом подальших детальних досліджень та наукових зацікавлень. Так проглядається чітка залежність синтаксичних одиниць певної семантики від функційно-стилістичних характеристик дискурсу.

Список використаних джерел:

1. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонУ, 2001. – 662 с.
4. Мацько Л.І. Стилістика української мови : підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько ; за ред. Л.І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
5. Огієнко І. Богдан Хмельницький: історична література/ Іван Огієнко ; упор., автор передмови і коментарів Микола Тимошик., – К. : Наша культура і наука, 2004. – 447 с.
6. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови : підручник / О.Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.
7. Слин'юк І.І. Синтаксис сучасної української літературної мови: проблемні питання / І.І. Слин'юк, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Сучасна українська мова. Синтаксис : підручник / А.К. Мойсієнко, І.М. Арібжанова, В.В. Коломийцева та ін. ; за ред. А.К. Мойсієнка. – К. : Знання. 2013. – 238 с.

9. Сучасна українська мова. Синтаксис : підручник / за ред. О.Д. Пономаріва. — К. : Либідь, 1994. — 256 с.
10. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р.О. Христіанінова. — К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 368 с.
11. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові / К.Ф. Шульжук. — К. : Вища школа, 1989. — 135 с.

The article analyzes the cognitive nature of *skladnopidrādno* of a sentence as a kind of expressive syntax of the historical discourse «Bohdan Khmelnytsky» Ivan Ogiienka. Substantiated and proven dominance of syntactic means expression of expressiveness, revealed the features of the *skladnopidrādni* sentences in the syntactic means of expressiveness through the artwork of functioning of such structures in the historical discourse of the author.

Key words: exuberant, expressive syntax, syntactic means of expressiveness, discourse, complex sentence.

Отримано: 20.02.2017 р.

УДК 81'366.544

Л. М. Колібаба

Інститут української мови НАН України

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА МНОЖИНИ ІМЕННИКІВ У ФОРМІ НАЗИВНОГО В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ОГІЄНКА ТА В СУЧАСНІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті розглянуто лінгвістичні погляди І. Огієнка щодо походження та закономірностей функціонування в українській літературній мові знахідного відмінка множини іменників – назв істот у формі називного відмінка. Проаналізовано наукові ідеї ученого в контексті розвитку сучасної лінгвоукраїністики та мовної практики. Запропоновано перелік іменників – назв неосіб, які в знахідному відмінку множини мають форму називного відмінка, встановлено місце цих форм у сучасній системі словозміни іменників.

Ключові слова: іменник, знахідний відмінок, називний відмінок, родовий відмінок, множина, чоловічий рід, жіночий рід, середній рід.

Наскрізною ідеєю, що пронизує лінгвістичний доробок І. Огієнка, є визнання й невтомне відстоювання самостійності та окремішності української мови на тлі інших слов'янських мов. Славетний мовознавець і великий патріот своєї Батьківщини постійно акцентував увагу на тому, що «українська культура своєрідна й самостійна, так само своєрідна й самостійна наша українська мова. Вона має багато своїх притаманних ознак, які роблять її самостійною, від інших слов'янських мов відмінною. І ці притаманні властивості нашої мови, – закликав він, – ми повинні плекати, як зіницю ока свого. Вони повинні бути дорогими кожному з нас, як ознаки справді наші рідні» [6, с.422].

«Суто українськими» відмінковими формами І. Огієнко вважав давальний відмінок однини іменників чоловічого роду II відмінні із закінченнями *-ові, -еві (-еві)*, знахідний відмінок іменників чоловічого роду однини у формі родового на *-а (-я)*, знахідний множини у формі називного та «кличну форму (кличний відмінок)» [6, с.252-261].